

הממשלה הראשונה

"עֲדִיךָ תֵּאֲתָה וּבֹאָה הַמְּשָׁלָה הָרִאשׁוֹנָה"
(מיכה ד', ח)

א. חברה ומשטר בפרשת בראשית

כותרת הפרק יש בה בכדי להתמיה - הרי בראשיתה של הבריאה עוסקים אנו ויחידי נברא אדם, ואם גם העמיד בנים עדיין לכלל חברה לא הגענו, ומה מקום למשטר ולהנהגה? אכן בסוף הפרשה כבר מדובר באוכלוסין הרבה, אלא שדווקא שם סיפרה התורה בצורה כוללת וסטנדרטית - כמה שנים חי אדם עד שהוליד, כמה חי אחר כך, ובינתיים העמיד בנים ובנות. התורה מעלימה כביכול במתכוון את שמבקשים אנחנו למצוא - כיצד התהוותה **החברה** הבראשיתית? אלו מוסדות הקימה? מה שיטת הממשל שנהגה בה? מה היו יסודות המשטר והמשפט וכיצד נוצקו?¹ מה ניתן אפוא ללמוד בפרשת בראשית בנושא חברה ומשטר?

ב. ממשלה ורידוי

בעיון מדוקדק באמור בכתוב, בשיטין ובין השיטין, ניתן לדלות מרמזיה של תורה ומדברי חכמים עקרונות מנחים. עיון אשר כזה יגלה כי שלוש פעמים מדברת התורה על ממשלה:

בבריאת המאורות:

"ויעש אלהים את שני המארות הגדולים. את המאור הגדל **לממשלת היום** ואת המאור הקטן **לממשלת הלילה** ואת הכוכבים. ויתן אתם אלהים ברקיע השמים להאיר על הארץ. **ולמשל ביום** ובלילה ולהבדיל בין האור ובין החשך"
(א', טז-יח).

¹ פרק מחיבור על חברה ומשטר במקרא (בכתיבה).

אף סתימה של תורה צריכה עיון, מה טעם סתמה? אפשר שרצתה לומר שאין בזה תורה. כלומר, התורה שאירה צורת שלטון ודרכי משטר והנהגה לשיקוליהם המשתנים של בני אדם וחברות שונות, ולא רצתה ליתן גושפנקה לדרך מסוימת. והשווה לדבריו של הרב הנצי"ב בפירושו העמק דבר לפרשת המלך (דברים, ט"ו, יד).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ביחסי אדם ואשתו :

"אל האשה אמר ה'רָבָה אֲרָבָה עֲבֹנֶךָ וְהֲרִינֶךָ בעצב תלדי בנים ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך"

(ג', טז).

וביחסי אדם ויצרו :

"ויומר ה' אל קין למה חרה לך ולמה נפלו פניך. הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ ואלריך תשוקתו ואתה תמשל בו".

(ד', ו-ז).

ופעם אחת התורה מדברת על כיבוש ורדייה, ביחסי אדם ובריאיה :

"ויומר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו וירדו בדגת הים ובעוף השמים ובבהמה ובכל הארץ ובכל ה'רֶמֶשׂ ה'רֶמֶשׂ על הארץ... ויברא אלהים את האדם... ויאמר להם אלהים פרו ורבו ומלאו את הארץ וּכְבֹשֶׁהָ וירדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה ה'רֶמֶשׂת על הארץ"

(א', כו-כח).

ג. הממשלה הראשונה

עתה יש להיפנות לעיון נוסף, מדוקדק יותר, המבחין בין ה'ממשלות' :

הממשלה הראשונה בפרשה היא ממשלת השמש והירח, אלא שממשלה זו לא ממשלת האדם היא. אף הוא נתון כאילו בעולה של אותה ממשלה, ממשלת היום והלילה, העתים והזמנים. ממשלה ראשונה זו מודיעה לו לאדם את היותו נתון במסגרת ממשלית.

עניין נוסף - שניים הם המושלים. מי שניתנה לו ממשלה בעולמו של הקב"ה, אסור להניחו מושל יחיד - אין שלטון אבסולוטי למי מהנבראים, ויש לקבוע לו מושל מקביל. מושל יחיד בעולמו הוא אך ה' לבדו!

לימד ר' עזריה בשם ר' חנינא :

"לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד. אם כן למה נבראת לבנה? אלא מלמד שצפה הקב"ה שעתידין עובדי כוכבים לעשותן אלוהות. אמר הקב"ה: מה אם כשהן שניים מכחישין זה את זה עובדי כוכבים עושין אותן אלוהות, אילו היה אחד על אחת כמה וכמה"

(בראשית רבה, ו', א).

ממשלה של יחיד יש בה כאילו פגימה במלכותו הבלבדית של ה'.

מכאן - לשלטון הזוגי של האדם בעולם. לא לאדם יחיד ניתן למשול בכל הנברא אלא

לצמד - אדם וחווה :

"ויברך אתם אלהים, ויאמר להם אלהים פרו ורבו ומלאו את הארץ וּכְבֹשֶׁהָ ורדו..."

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ואף בעת מחשבת היצירה, כשאדם אחד עלה במחשבה כביכול, הרי הרדייה נאמרה ברבים:
”וויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו וירדו”².

עוד יושם לב לדברי חכמים המובאים ברש”י:
”יהי מארְתִי - חסר וו כתיב³, על שהוא יום מְאָרָה ליפול אסכרה בתינוקות...”

וכבר נתלבטו רבים להבין מה טעם למְאָרָה ביום זה דווקא⁴. ושמא כרוך הדבר בממשלה הראשונה: משנקבעה בעולם ממשלה, היינו שיהא גורם אחד בבריאה מעל לאחרים, באה מארה לעולם. צורך יש בדבר בוודאי, שאלמלא היה בו צורך לא היה נקבע, אך גם מחיר יש לדבר. סיכומה של הממשלה הראשונה: ממעל לאדם היא; שניים הם המושלים; מארה כרוכה בה.

ד. כיבוש ורדייה

הממשלה השנייה ניתנה לו לאדם הראשון. כדרך שאחר בריאת הדומם והצומח בשלושת ימי הבריאה הראשונים נקבעה ממשלה, כך לאחר בריאת כל החי בחמישי ובשישי ניתנה ממשלה לאדם על כל הנמצא⁵. שלטון זה שניתן לאדם יש לעיין בו ו מחשבה ראשונה מוליכה לכיוון של שלטון בלתי מוגבל, לרבות זכות וכוח להרוג וליהנות מבשר החי. אפשר שלכך רואה הקב”ה צורך לסייג, ומיד לאחר ה”מלאו את הארץ וּכְבֹשָׁהּ ורדו” (א’, כט) - הוא משמיע באוזני האדם:
”וויאמר אלהים: הנה נחתי לכם את כל עשב זֶרַע זֶרַע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זֶרַע זֶרַע לכם יהיה לאכלה. ולכל חַיַּת הארץ ולכל עוף השמים ולכל רומש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה” (א’, כט-ל).

² אפשר שאף מזה הטעם לא נתנה התורה נאמנות מוחלטת אלא לשני עדים, כאמור: ”לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת בכל חטא אשר יחטא. על פי שני עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר” (דברים, י”ט, טו). שכן עדים כקובעים במשפט, הרי ממשלה בידם.

וכדרך שהדברים אמורים בעדים כן הם אמורים בדיינים חורצי המשפט: ”הוא [שרבי ישמעאל בנו של רבי יוסי] היה אומר: אל תהי דן יחיד, שאין דן יחיד אלא אחד” (אבות, ד’, משנה ו). יחיד הנוטל סמכות בלבדית נוטל חלילה עטרה של מלכו של עולם (וראה דיון שם בפרשנים [רמב”ם ואחרים], שמצד ההלכה רשאי יחיד מומחה לדון, אלא שדרך המוסר שלא ידון יחיד).

³ לא נכתב מאורות אלא מארת.

⁴ ראה בתורה שלמה, לרב מ”מ כשר, אות תקצז.

⁵ הנחה זאת יש בה כדי לרמוז לאפשרות שאכן החי נתון פחות לממשלת המאורות, קל וחומר האדם. ויש שניתנת לו לאדם ממשלה על אותם מושלים ”ולמשל ביום ובלילה” - אלו הצדיקים שהן שולטין במה שנברא להאיר ביום ובמה שנברא להאיר בלילה...” (ב”ר, ו’, ט).

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

מכאן למד רב יהודה בשם רב: "אדם הראשון לא הותר לו בשר באכילה" (סנהדרין, נט, ע"ב). כיבוש - כן, רדייה - כן; שלטון ללא מְּרִים - לאו זכות להרוג - לא. זכות הריגת מי מן החי נשללה אף מבעלי החיים, אף אלה, מזונם מן הצומח⁶. החותך חיים לכל חי אינו מאפשר לברואיו ליטול חיים.

מה היא אפוא משמעותה של אותה רדייה?

"נתן להם כוח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים ועל זוחלי עפר, ולבנות ולעקור נטוע ומהרריה לחצוב נחושת וכיוצא בזה"
(רמב"ן, בפירושו לפסוק כח).

לאמור: שימוש בכל הנמצא כדי לבנות ולפתח, ואף להרוס על מנת לבנות ולעקור על מנת לנטוע. שאם מצווה האדם למלא את הארץ, על כורחו הוא נאלץ לכבוש השממה ולרדות בארץ ובאשר עליה⁷.

תדע שכן הוא, שהרי האדם מצווה להיות עובד בעצמו:

"וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ... כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה"

(ב', ה).

"ויקח ה' אלהים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה"

(ב', טו).

שליטתו על האחרים לא באה כדי שיעבדו הם תחתיו אלא כדי לסייע בעדו בעבודתו שלו⁸. ובכל אלו הנבראים לא מצא לו האדם עזר כנגדו.

ה. כיצד התחיל שעבוד האדם?

פעם שלישית נמצאה לנו שליטה, והיא בדברי ה' לאישה:

"אל האשה אמר... ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך"

(ג', ז).

"והוא ימשל בך" הרי ממשלת אדם באדם. ויש שהבינו זאת אף באמור קודם "ואל אישך תשוקתך":

⁶ ועם כל זה, הפרש יש בין מזונו של האדם למזון בעלי חיים - הוא, האדם, יכול להיוון גם מן פרי העץ.

⁷ אף שליטה זאת אינה בעל כורחם של הנשלטים אלא ברצונם כביכול. כך עולה ממדרש חכמים: "וויאמר אלהים נעשה אדם - במי נמלך? רבי יהושע בשם ר' לוי אמר: במלאכת שמים וארץ נמלך... ר' שמואל בר נחמן אמר: במעשה כל יום נמלך" (ביד, ח', ג). וראה פרשני המדרש, המפרשים שנמלך הקב"ה בהם כיון שאמור הוא להשליט עליהם את אדם הראשון.

⁸ ואולי קשר לרדייה זאת עם השורש ר-ו-י (ר-ד-ה), במשמע של רדיית דבש, היינו נטילת פעולותיה של הדבורה, שימוש באשר הכינה היא. או אולי קשר לרדייה זאת עם המלה רדיא בארמית, שמשמעה - חרישה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"תשוקתך - משמעתך. והטעם שתשמעי כל אשר יצווה עליך, כי את ברשותו לעשות כחפצו"

(ראב"ע, שם)°.

התבוננות תגלה הבחנות בין רדייה האמורה קודם, לממשלה האמורה בזה. רדייה האמורה לגבי אדם עניין לכתחילאי הוא, שכך עלה במחשבה עם מחשבת יצירת האדם: "ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו ויִרְדּוּ בְדַגַּת הַיָּם"

(א', כו).

ואילו כאן הרי זה מצב של דיעבד, כתולדת חטא. מלכתחילה ראוי היה שיהיו שניהם שרויים באחוה ובקֶרֶת שוים זה לזה, לא ימשול הוא בה ולא תמשול היא בו. אך משחטאו הושבתה האידיליה והחטא הוליד את השעבוד. לא סתם עונש כאן אלא מידה כנגד מידה:

"והנה זו מידה כנגד מידה. כי היא נתנה גם לאישה ויאכל במצוותה. ועונשה שלא תהיה היא מְצוּוה עליו עוד והוא יצווה עליה כל רצונו"¹⁰

(רמב"ן, שם).

ואם מבקשים כאן תורה-הוראה בחינת לקח לדורות, הרי הוא זה: שלטונו של אדם על רעהו אינו גְזֵרָה קדומה אף אינו בגדר המלצה ובשורה, אלא תולדה של ניסיון האחד לשלוט. המנסה לשעבד יוצר מציאות של שעבוד בעולם וסופו משתעבד בעצמו. באמת האישה עצמה בהטותה דעתה לדבריו של הנחש כבר שֶׁעֲבָדָה את עצמה. מתוך רצון כביכול להשתחרר מצו האלוהים, צו של מעלה, היא משעבדת עצמה ללחשי נחש חיצון:

"חטא האדם הראשון, שנתנכר לעצמיותו, שפנה לדעתו של נחש, ואיבד את עצמו, לא ידע להשיב תשובה ברורה על שאלת 'איִיָּהּ', מפני שלא ידע נפשו מפני שהאניות האמיתיות נאבדה ממנו"

(הראי"ה קוק, מוסר הקודש, עמ' קמ).

משנשתעבדה לפיתוי החטא ביקשה לשעבד. והתוצאה - שהיא באמת צילום המצב והמשכתו - שעבוד. תוצאה הכרחית היא זו: אם אין שלטון על האדם, מתמלא החלל בשלטון של נחש, של יצרים דוחים ומכשילים. היא נשתעבדה. והוא? כלום זכה בתוספת ממשלה? יושם לב לדבר ה' אל האדם:

כנראה, בעקבות תיגוס רס"ג.

מעין אותה מידה כנגד מידה מצינו כבר בממשלה הראשונה, ממשלת המאורות. שכבר הקשה רבי שמעון בן פזי: מחד נאמר "ויעש אלהים את שני המארות הגדלים" (א', טז). ומיד אחר כך - "את המאור הגדל ואת המאור הקטן ותשובתו: "אמרה ירח לפני הקבי"ה: רינונו של עולם, אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד? אמר לה: לכי ומעטי את עצמך!" (חולין, ס', ע"ב). אי אפשר לשניים לשמש בכתר מלכות אחד, משמע ביקשה גדולה לעצמה, התוצאה - אכן האחד גדול אך לא היא. אחד מן השניים הגדולים נשאר גדול והשני מקטין עצמו.

"ולאדם אמר; כי שמעת לקול אֶשְׁתְּךָ, ותאכל מן העֵץ אשר צויתֶיךָ לאמר לא תאכל ממנו, ארורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה כל ימי חייך..."
(ג', יז).

כוח שניתן לו לאדם להיות מושל על האדמה, כמו ניטל ממנו; לא עוד תשמע האדמה אליו, מעתה - בעיצבון יאכלנה. וכל כך לא רק בשל עצם החטא - "ותאכל מן העץ" - אלא ביותר בשל שורשו, שעניינו שעבוד לזולת, "כי שמעת לקול אשתך". מי שהוא משועבד איבד מכוח הכיבוש אשר לו.

ועניין נוסף כאן. משניתנה לו ממשלת-מה על זולתו, סכנה מרובה יש בדבר, שכן כוחות שלטוניים אפשר להם להיות לרועץ, ראש וראשונה לשולט עצמו. לכך עליו להשקיע עצמו מעתה בעבודה קשה להיות אוכל לחמו בַעֲזָה ובעיצבון, כדי שאותה יגיעה רבה תשכיח עוון אפשרי.

ו. איזהו מושל?

פעם נוספת נשמע לנו בפרשה עניין ממשלה, בדברי ה' אל קין, דברים המזכירים את שנאמר לאישה:

"למה חרה לך ולמה נפלו פניך. הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רצץ ואלֶיךָ תשוקתו ואתה תמשל בו"

(ד', ז)

במי? רוב המפרשים מבינים - ביצר הרע השוקק להכשילך, אלא שזה היצר אינו מחוץ לאדם (כדרך שהיה הנחש הדוחף לחטא מחוץ לאישה ולאדם) אלא בתוכו. נמצא, אין מדובר כאן בשלטון על זולת אלא בשליטה עצמית. זו אל נכון הממשלה היותר נכבדה והיותר ראויה והיא מבחנה האמתי של האדם:

"איזהו גיבור הכובש את יצרו, שנאמר (משלי, ט"ז, לב) 'טוב ארך אפנים מגבוי ומשל ברוחו מלכד עיר'"

(אבות, פ"ד, מ"א).

והרי זו בשורה לאדם. יושם לב: בממשלה הקודמת לא נאמר הדבר למושל, היינו לאדם, אלא לאישה נאמר "והוא ימשל בך". לאמור: זו תופעה שאפשר וראוי שלא להשמיע אותה למושל, שכן אין ממשלה זאת חיובית כל עיקר, ולוואי ולא ידע אדם עליה. ואילו כאן מכריז הקב"ה באוזני קין: "ואתה תמשל בו", כאומר, ראוי לך שתמשול.

וגדולה ממשלה זאת ממשלה על זולת, שכן ממשלה על זולת עניינה שליטה מכאן ואילך, ואילו בממשלת האדם על עצמו הוא מושל אף על העֵבֶר שכבר היה ועל מעשים שכבר נעשו. דבר זה מפי כתבו של תרגום אונקלוס שמענו. שכך הוא מתרגם - "ואתה תמשול בך" - "ואם תתוב ישתבק לך" היינו אם תשוב בתשובה יימחל לך.

אכן ממשלה אשר כזאת דורשת תחכום רב וערמה כאמרם:

"לעולם יהא אדם ערום ביראה"

(ברכות יז, ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ואולי מושל זה הוא המושל במשמעותו האחרת במקרא - מושל מְשָלִים המשמיע דברי חכמה ולקח. כדרך שמצינו אצל המושל היותר גדול שהיה גם החכם מכל האדם, שלמה המלך, שאף הוא "אָזַן וחקר, תִּקַּן מְשָלִים הרבה" (קוהלת, י"ב, ט) ואפשר שאף זה בכלל דברי ה' לדוד:

"אמר אלהי ישראל, לי דבר צור ישראל, מושל באדם צדיק, מושל יראת אלהים"
(שמו"ב, כ"ג, ג).

ולא אזר קין כוח להתגבר ולמשול ביצרו, ומתוך שלא שלט על עצמו ביקש לשלוט בכוחו על אחיו הבל, עד שרצחו נפש. או אז איבד גם את מעט השלטון שהיה לו כבן אדם על האדמה:

"ועתה ארור אתה מן האדמה..."

כי תעבֹד את האדמה לא תִסֶּף תת כֹּחַ לָךְ, נע ונד תהיה בארץ"

(ד', יא-יב).

הוא איש האדמה (ד', ב) - לא יוכל עוד להוסיף ולעבדה. והרי הוא מגורש, לא לבד מגן עדן כאביו וכאמו לאתר חטאם, אלא מעל פני האדמה כולה. מי שאינו שולט על עצמו סופו מאבד גם מעט השלטון שיש לו על זולתו.